

УДК 338.001.36 +655.4/5

Копистинська Ірина Михайлівна,
*кандидат філологічних наук, доцент,
професор університету,
завідувач кафедри журналістики та інформації
Івано-Франківського університету права
імені Короля Данила Галицького*

ФУНКЦІОНУВАННЯ КНИЖКОВОГО РИНКУ УКРАЇНИ В УМОВАХ ПЕРЕХОДУ ВІД ПЛАНОВОЇ ДО РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ

У статті аналізується розвиток українського книжкового ринку в умовах переходу від планової до ринкової економіки у перше десятиріччя незалежності. Основна увага зосереджується на аналізі політичних, соціальних, духовних та економічних аспектів розвитку книжкового ринку. Визначаються основні механізми заохочення читача (споживача) до купівлі друкованих засобів інформації.

Ключові слова: книжковий ринок, ринкова економіка, політичний аспект, економічний аспект, духовна складова.

Постановка проблеми. Одним із головних чинників національної ідеї та духовної єдності народу завжди була і повинна бути книга. У 2012 році в Україні вийшла одна книга на людину [Українське книговидавництво скорочується рекордними темпами [10]. Попри це для прогресивного розвитку держави такий показник не повинен бути нижчим за 2,5 книги на одну особу в рік. Ще у 1990 році такий показник в радянській Україні сягав 3,2 книги на одну особу [3, с. 7].

Умови катастрофічного занепаду українського книжкового ринку були закладені ще у перші роки незалежності непередбаченою податковою політикою у видавничій сфері та нездатністю галузі швидко адаптуватися до нових економічних умов. Наслідки Україна пожинає і досі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За останнє десятиліття в Україні з'явилася низка розвідок, що стосуються видавничої сфери років незалежності. Вагомим є внесок у дослідження проблем сучасної української видавничої справи М. Тимошика, О. Афоніна, М. Сенченка, М. Низового, Л. Чупрія. У своїх працях і статтях вітчизняні науковці торкаються окремих аспектів друкарської справи: формування законодавчої бази; організації та структури сучасного видавництва; статистики друку; книжкового маркетингу та видавничого бізнесу. Проте функціонування книжкового ринку України перших років незалежності саме з погляду нових економічних умов потребує більш детального опрацювання.

Постановка завдання. Мета даної статті – проаналізувати причини та наслідки затяжної кризи видавничої галузі України в умовах переходу від планової до ринкової економіки у перше десятиріччя незалежності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Книжковий ринок України за роки незалежності зазнав суттєвих змін. До 1990 р. структура видавничого ринку СРСР була централізовано-плановою та державно-монопольною. Економіка планового господарства

давала змогу творити самодостатній культурно-інформаційний простір, у якому друкований твір визнавався як духовна цінність. За ринкових умов відбулося зміщення акцентів. Книга набула функціонального значення і стала товаром, який може і повинен приносити прибуток. Проте, через недалекоглядну політику уряду потрапила під податковий тиск, внаслідок чого скоротилися кількісні та знизилися якісні показники випущеної продукції. Водночас послабшав інтерес до читання, українськомовна література опинилася в умовах жорсткої конкуренції з російською.

У перехідний період національне книговидання України, як і всі інші сфери економіки та культури, зазнало серйозної руйнації. До неї призвели кілька головних чинників: поділ союзного майна, перехід до ринкової економіки й, відповідно, затвердження нових законів, що регулюють відносини у сфері економіки, гіперінфляція та значне зменшення бюджетних надходжень.

Вперше українське друкарство, на думку фахівців, наблизилося до катастрофічної ситуації в 1990 р. У відповідь на проголошення Україною державного суверенітету Росія скоротила постачання у республіку товарів, визначених як стратегічна сировина. Передусім це стосувалося паперу, «який в умовах планової радянської економіки завжди був лімітованим» [8, с. 263], через що призупинилася діяльність багатьох видавництв.

Нестабільне становище вітчизняного книговидання, спричинене нестачею паперової сировини, загострилося внаслідок ліквідації у 1992 р. книготорговельного об'єднання «Укркнига», а відтак і централізованої мережі розповсюдження видань в Україні. Внаслідок цього розпочався процес згортання діяльності державних видавництв, зменшення показників друкованої продукції.

Починаючи з 1992 року українська книга почала оподатковуватися на рівні з будь-якими іншими товарами масового споживання, що сприяло зародженню у цей період затьожної кризи галузевого ринку. Результат непомірних податків вважають однією з основних причин критичного стану видавничої справи [2].

Ще одна важлива причина у наростанні кризової ситуації – матеріально-технічне забезпечення виробничої бази книговидання України більш як на 80 % залежить від імпорту, насамперед, із Росії.

Отож, починаючи з 1992 року, «українська книга в умовах різкого зменшення державного замовлення, відсутності дотацій та пільг ставала економічно не вигідною, а для багатьох видавців – і непотрібною» [9, с. 3].

Ситуація у друкарстві значно ускладнилася у зв'язку із непродуманістю заходів з розмежування форм власності на загальнодержавному та комунальному рівнях. Ігнорування специфіки книговидання, що об'єднує три ланки – видавництво, поліграфію та книгорозповсюдження, відрив останньої від двох перших і передача до комунальної власності з наступною поспішною комерціалізацією книгарень призвели до сумних наслідків. Приватні магазини здебільшого відійшли від роботи з книгою.

На початок 1994 р. стало остаточно зрозуміло, що українське книговидання знаходиться у кризовій ситуації, яка характеризувалася подальшим загостренням проблем створення законодавчого поля у видавничій сфері, забезпечення нормативно-технічної бази, потребою удосконалення механізму обміну друкованими виданнями із зарубіжними країнами та розширення участі вітчизняного книговидання і преси у міжнародному співробітництві.

Незважаючи на різке збільшення кількості видавництв і видавничих організацій, у цей період тривав спад обсягів виробництва друкованої продукції, деформувалася якісна структура книговидання.

Наприкінці лютого 1995 р. Президент України Л. Кучма видав Указ «Про Державну програму розвитку національного книговидання і преси на період до 2000 р.». Проте, указ виявився недосконалим і тому не був виконаний. На думку О. Афоніна, «Державна програма розвитку книговидання» була створена на кращих зразках Програм КПРС 70-х років. Тому абсолютно не відповідала заявленій політиці реформ. Вона «не врахувала тих політичних, соціальних і економічних змін, що відбулись у суспільстві [...] Програма як у «гарні старі часи» робила ставку цілком на державний бюджет, хоча вже тоді, на початку 1995 р., було зрозуміло, що за існуючих у економіці України негативних тенденцій, виділення запланованих коштів нереально» [1, с. 6].

Отже, фактори економічної кризи та недосконалість законодавчої сфери призвели до поглиблення видавничої кризи, яка проявлялася у значному падінні обсягів видань, зокрема, скорочення частки українськомовних.

Особливо загрозливою така тенденція стала з 1996 р., коли Росія, піклуючись про власний інформаційний простір на теренах колишнього СРСР, запровадила, за аналогією до більшості високорозвинених держав світу, нульову ставку податку на додану вартість на всю друковану продукцію. Зазначені пільги були підтверджені урядом й після економічної кризи у серпні 1998 р. Завдяки цьому виготовлення російської книги стало достатньо дешевим, щоб уможливити нормальне існування і розвиток книжкової індустрії в умовах низького рівня купівельної спроможності населення.

«Україна ж, навпаки, ризикуючи повністю втратити своє інформаційне поле, довела величину податку до 20 %, зрівнявши книгу з виробами будь-яких інших галузей народного господарства і опинившись за рівнем цього показника практично у хвості усіх держав світу» [8, с. 265].

В Україні було запроваджено такі неприйнятні для видавничої справи норми як ПДВ з авансів, що будуть отримані на видання тієї чи іншої літератури, ПДВ за фактом відвантаження книжкової продукції під реалізацію та податок з паперу, придбаного для власних потреб.

Отже, у цивілізованій Європі у книговидавничій галузі діють особливі, пільгові, умови оподаткування, митні тарифи, платежі за оренду приміщень, поштові послуги тощо. У переважній більшості європейських країн розмір ПДВ на книги значно нижчий, ніж на інші товари. Наприклад, у Німеччині, за номінальної ставки ПДВ у 16%, розмір цього податку на книги становить 7%, у Франції – 19,6% і 5,5% відповідно, у Греції – 18% і 4%, в Іспанії – 16% і 4%, в Португалії – 17% і 5%. Повністю від таких податків звільнена книга в Литві, Латвії, Польщі, Норвегії, Ірландії, Великобританії, Австралії, Бразилії, Новій Зеландії, Швейцарії, Південній Кореї [7, с. 468-469; 5, с. 13]

Українські видавці, позбавлені пільг та інвестицій і не маючи можливості отримати державний кредит, змушені були працювати лише за рахунок власних обігових коштів. Це призводило до посиленого згортання виробництва, оскільки виготовлення книжки потребує чималих капіталовкладень. Водночас до країни почали активно завозити російську книжку, вільну як від російських, так і від українських податків.

До подальшого поглиблення видавничої кризи у державі спричинився Закон «Про податки з прибутку» від 1 жовтня 1997 р., згідно з яким податки з прибутку змушені були платити і вітчизняні видавці.

О. Афонін звертає увагу на те, що дії урядових структур «примусили вітчизняних видавців ще більше скоротити тематику і тиражі виготовлюваних книг, а це, відповідно, збільшило на певні відсотки собівартість національної книги» [1, с. 10]. Водночас російські видавці, оцінивши ситуацію, швидко заповнили українські книжкові ніші

власною друкованою продукцією. Так почалася інформаційна агресія Росії проти України. Ситуація загострювалася тим, що в українській державі на той час не було жодного правового документа, який би гарантував захист інформаційного простору України.

Закон України «Про видавничу справу» був прийнятий парламентом тільки 5 червня 1997 р. Однак Закон не передбачав реформування податкової політики у друкарській галузі. Відтак, ситуація з друкованим словом в Україні знову набувала загрозливої тенденції.

Загалом, українське книговидавництво наприкінці 90-х початку 2000-х років знаходилося в умовах справжнього колапсу.

І все ж, попри затяжну кризу галузі, книжковий ринок України поступово еволюціонував і сьогодні його структура кардинально відрізняється від структури радянського зразка.

Як зазначає у своїй праці А. Ільницький, «економічні основи нового книговидавництва (як в Росії, так і в Україні. – І.К.) були закладені дещо раніше – прийняттям у травні 1988 р. закону «Про кооперацію в СРСР». Вже в серпні того ж року було зареєстровано перше в історії Радянського Союзу другої половини XX століття приватне видавництво – редакційно-виробничий кооператив «Текст». Важко, скрутно, але «процес пішов» [4, 18].

На початку 90-х років XX ст. у друкарській галузі відбувалася справжня революція. І пов'язана вона не тільки із жанрово-тематичними змінами. Нездатна адаптуватися до ринкових умов, радянська книговидавнича система зруйнувалася. На зміну державним видавництвам почали виникати нові приватні видавничі структури.

Спробуємо виокремити головні тенденції, що відбулися у структурі галузевого ринку за досліджуваний період:

1. «Завершення епохи монополії держави в питанні розвитку видавничої справи» і «формування потужного блоку видавництв різних форм власності» [6, с. 11]. За формою власності типологічна картина видавництв сьогодні значно відрізняється від тієї, яка була за радянських часів і складалася лише з державних структур. Серед найпоширеніших недержавних форм можна назвати приватне видавництво, колективне видавництво, спільне видавництво та видавництво, засноване на власності юридичних осіб;
2. Збільшення кількості малопродуктивних видавництв;
3. Розширення географії книжкового ринку;
4. Загострення протягом досліджуваного періоду проблем збуту друкованої продукції та формування нової мережі книгорозповсюдження.

Зупинимось на останній тенденції дещо детальніше. Багато десятиліть поспіль у книжковій справі України існував розподіл праці між видавцями і книготорговцями: перші – видавали друковану продукцію, другі – поширювали, просували, продавали.

Радянська влада створила ефективну централізовану роздрібно-гуртову систему продажу, розділивши сферу виробництва та реалізації друкованого товару. Ця система базувалася на тому, що книги відразу з друкарні, оминаючи видавництво, надходили до торговельної мережі, де й розповсюджувались на місця.

Крах старої радянської монопольної системи книгорозповсюдження в умовах переходу до ринкових умов кардинально змінили характер цих відносин – видавці самі стали активними учасниками процесу реалізації друкованого продукту. Перед видавцями постала необхідність опанувати ази нової справи й ініціювати створення сучаснішої системи поширення друкованої продукції.

Отже, гуртова ланка торгівлі книгами майже припинила своє існування. Натомість роздрібний продаж ще не набрав необхідних обертів. Відсутність у державі великих гуртових книготорговельних фірм, що могли запропонувати роздрібним продавцям якісні й оперативні послуги, і стримувало розвиток роздрібною торгівлі.

Тим часом у незалежних видавництвах почали з'являтися маркетингові відділи. Однак утворити таку структуру змогли дозволити собі тільки ті видавництва, які вже посіли стабільне місце на книжковому ринку, оскільки утримання професіоналів, які займаються маркетинговими дослідженнями й логістикою, вимагає значних фінансових витрат. Крім того, окремі видавництва почали відкривати власні книжкові кіоски, а більш потужні структури – власні магазини. Це й поклало початок запровадженню нових форм книготоргівлі.

Вже на початок нового тисячоліття в Україні діяли такі книготорговельні структури: відділи маркетингу видавництв; книжкові магазини різних форм власності; книготорговельні фірми; дрібно-гуртові підприємства; ятки й кіоски з продажу друкованої продукції; Інтернет-магазини; книжкові базари; книжкові ярмарки; книжкові клуби; прямий продаж без посередників; фізичні особи-книгоноші; книжкові відділи непрофільних торговельних установ; відділи «Книга – поштою» при фахових періодичних виданнях та видавництвах.

Висновки. Таким чином, простеживши функціонування книжкового ринку України перших років незалежності з погляду нових економічних умов можна підсумувати:

а) За період від розвалу Радянського Союзу до сьогодення у видавничій справі намітилися деякі *позитивні тенденції*:

1. Ліквідовано цензуру, запроваджено свободу друку.
2. Зросла кількість видавництв, особливо приватних.
3. Закінчилася монополія держави у видавничій справі.
4. Спростилася процедура реєстрації періодичних і неперіодичних видань.

б) Попри це серйозні проблеми на законодавчому рівні, відсутність протекціоністської підтримки вітчизняної книги з боку держави призвели до важких негативних наслідків, що супроводилися кризою в українському книговидаванні. Серед *негативних тенденцій* найголовніші такі:

1. Введення високих і нічим не виправданих податків на всі технологічні ланки процесу створення і розповсюдження книги.
2. Знищення мережі книгрозповсюдження.
3. Різке скорочення обсягів видань за накладками.
4. Підвищення цін на вітчизняну друковану продукцію і зниження платоспроможності читачів, викликане економічною кризою у державі.
5. Деукраїнізація книжкового ринку.

Зволікання українським урядом позитивного розв'язання проблем книговидавання призвело до негативних наслідків у кількох аспектах – політичному, економічному, соціальному.

Політичний аспект. Інертність владних структур стосовно запровадження цивілізованого законодавства щодо видавничої справи спричинило заміщення української книги удвічі дешевшою російською. Це означає, що один із чотирьох основних складових інформаційного простору (преса, телебачення, радіо, книга) знаходиться в руках не вітчизняних, а зарубіжних чинників. Поширення дешевої російської книги в українському медіа-просторі призводить до русифікації населення України.

Незадовільний стан національного книговидавання позначився негативно на

культурницькому іміджі країни на світовій арені.

Економічні наслідки полягають у матеріально-фінансовому занепаді українських видавництв, а також у недоступності для більшості читачів якісної книжкової продукції. Невиправдано високі податки на друковане слово призвели до скорочення накладів видань, що зумовило збільшення собівартості книги, а відтак – зменшило надходження до бюджету. Прискоренню темпів занепаду книговидавничої справи активно сприяло завезення великої кількості контрабандної російськомовної літератури.

Соціальний аспект. У зв'язку із фінансовою скрутою вітчизняних видавництв скоротилась кількість робочих місць, відбулася втрата фахівців книжкової справи.

Нівелювання культурної ролі книги спричинило також негативні наслідки в духовній сфері, призвело до зниження інтелектуального потенціалу українського суспільства. Негативні наслідки спостерігаються і в освітній сфері. Припинилася велика та цілеспрямована робота з розвитку у населення інтересу до читання.

Наслідки книжкової кризи першого десятиліття перехідної економіки ми спостерігаємо і сьогодні, коли вітчизняний інформаційний простір майже на 90% окупований російськими та російськомовними виданнями. Науковцями ще належить ретельно оцінити сьогодишнє становище книжкового ринку, з'ясувати, що ж саме, попри різні численні спроби, заважає Україні, яка однією з перших запровадила книгописання, вивести величезну галузь на новий щабель розвитку. І дослідження ці покласти в основу цивілізованої державної підтримки національного книговидання.

Список використаних джерел

1. Афонін О. Національна книга: нинішній стан, його причини, наслідки і перспективи / О. Афонін. – К., 2000. – 16 с.
2. Державна програма розвитку національного книговидання і преси на період до 2000 року від 28 лютого 1995 р. № 158/95 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://rada.kiev.ua/cgi-bin/putfile.cgi>.
3. Друк України (1986–1990 рр.): Стат. зб. / Уклад. Т. Броніцька, О. Журба. – К. : Кн. палата України, 1999. – 44 с.
4. Ильницкий А. М. Книгоиздание в контексте социально-экономических преобразований в современной России/ А. М. Ильницкий // Издательства России. Справочник. Выпуск 5. – М. : Альвис, 2002. – С. 14-65.
5. Сенченко М. Світове книговидання і випуск творів друку в Україні / М. Сенченко // Друкарство. – 2003. – № 3 – С. 12-19.
6. Тимошик М. С. Видавнича справа та редагування: Курс лекцій. У 2-х частинах / М. Тимошик. – Ч. 1. – К. : КНУ ім. Т. Шевченка, 2002. – 98 с.
7. Тимошик М. С. Історія видавничої справи: Підручник / М. Тимошик. – К. : Наша культура і наука, 2003. – 496 с.
8. Тимошик М. С. Її величність – книга. Історія видавничої справи Київського університету. 1834–1999: Монографія / М. Тимошик / Передмова В. В. Скопенка. – К. : Наша культура і наука, 1999. – 308 с.
9. Тимошик М. Тенденції сучасного українського книговидання / М. Тимошик // Вісник Книжкової палати. – 2001. – № 7. – С. 3-7.
10. Українське книговидання скорочується рекордними темпами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://portal.lviv.ua/news/2012/09/06/114800.html>.

Копыстынская И. М. Функционирование книжного рынка Украины в условиях перехода от плановой к рыночной экономике

В статье анализируется развитие украинского книжного рынка в условиях перехода от плановой к рыночной экономике в первое десятилетие независимости. Основное внимание сосредоточивается на анализе политических, социальных, духовных и экономических аспектов развития крижкового рынке. Определяются основные механизмы поощрения читателя (потребителя) к покупке печатных средств информации.

Ключевые слова: книжный рынок, рыночная экономика, политический аспект, экономический аспект, духовная составляющая.

Kopystynska I. M. Functioning of Ukraine book market in the transition from planned to market economy

The article analyzes the development of Ukrainian book market in the transition from planned to market economy in the first decade of independence. The main focus is on the analysis of political, social, spiritual and economic aspects of kryzhkovoho market. The basic mechanisms for encouraging the reader (the consumer) to purchase the print media.

Key words: book market, the market economy, the political aspect, the economic aspect, the spiritual component.

